

Rafał Kubicki
(Uniwersytet Gdański)

<https://orcid.org/0000-0002-2171-5713>

Topografia sakralna średniowiecznego Gdańska jako problem badawczy*

<https://doi.org/10.26881/sds.2022.25.08>

Keywords: sacral topography, spatial development, Gdańsk, Middle Ages

Jednym z istotnych elementów przestrzeni średniowiecznego miasta były różnego rodzaju obiekty sakralne, przede wszystkim kościoły parafialne, ale także świątynie klasztorne i kaplice szpitalne. Wokół nich ogniskowało się wiele sfer życia społecznego mieszkańców, zarówno w wymiarze wspólnotowych (korporacyjnym – form religijności zbiorowej w ramach cechów i bractw), jak i indywidualnym (pobożności prywatnej). W związku z tym ważnym elementem rozpoznania przestrzeni miejskiej jest rekonstrukcja dynamiki procesu powstawania poszczególnych elementów topografii sakralnej miasta oraz ich wzajemnego oddziaływania i znaczenia dla organizacji całej przestrzeni miejskiej¹. Zagadnienie to należy badać oczywiście nie tylko w wymiarze instytucjonalnym, ale także społecznym, tworzenia otoczenia społecznego, czasem formalnych związków z poszczególnymi grupami ludności miasta, których przejawem były między innymi fundacje kaplic, ołtarzy i związanych z nimi wikarii, dedykowanych

* Artykuł jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego na konferencji: „Życie w przestrzeniach średniowiecznego miasta” (Gdańskie Spotkania Mediewistyczne / Colloquia Mediaevalia Gedanensia), 27 listopada 2020 r.

¹ Przegląd polskich badań nad funkcjonowaniem Kościoła w przestrzeni średniowiecznego miasta zob. H. Manikowska, *Religijność miejska* [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 11–34; L. Zygmunt, *Die Stadt und die Kirche. Die Kirchengeschichte in der Forschung zur mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadtgeschichte in Polen (Ein Forschungsüberblick)*, „Documenta Pragensia” 2013, vol. XXXII/2, s. 161–177.

poszczególnym organizacjom cechowym, bractwom religijnym czy też przedstawicielom elity miejskiej, a także zobowiązania modlitewne podejmowane przez wybranych duchownych czy klasztory. Całościowe rozpatrywanie tego zagadnienia wymaga uwzględnienia czynników wzajemnego oddziaływania i funkcjonowania niejako w systemie naczyń połączonych, pozostających w stałym związku oraz wzajemnej interakcji, a nawet konkurencji, rozumianej między innymi jako zabieganie o tę samą grupę wiernych jako potencjalnych uczestników życia religijnego (to ostatnie szczególnie w wypadku kościołów parafialnych² i tych należących do zakonów mendykanckich³, także zlokalizowanych w miastach). Nie można oczywiście zapomnieć, że miało to też związek z rozwojem przestrzennym danego ośrodka, wzrostem jego populacji, zabudową nowych działek, która skutkowałą rozszerzaniem przestrzeni miejskiej. Tak rozumiane badanie topografii sakralnej miasta ma na celu próbę możliwie pełnej rekonstrukcji procesu jej powstawania aż do momentu umownej stabilizacji w późnym średniowieczu czy też u progu reformacji i taką periodyzację przyjmujemy na potrzeby tego opracowania, mając oczywiście świadomość jej dyskusyjności⁴.

Uwagi odnośnie do stanu badań nad topografią sakralną Gdańska w średniowieczu

Rozpatrując to zagadnienie w przypadku zespołu osadniczego średniowiecznego Gdańska, mamy do czynienia z obszarem, w ramach którego funkcjonowało w pierw miasto na prawie lubeckim, a po jego

² Przegląd badań nad funkcjonowaniem parafii w średniowiecznej Polsce zob. L. Zygmunt, *Die Pfarrei im mittelalterlichen Polen. Ein Forschungsüberblick* [w:] *Pfarreien im Mittelalter Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, hrsg. v. N. Kruppa unter Mitwirkung von L. Zygmunt, Göttingen 2008, s. 67–82. W szerszym ujęciu, przede wszystkim terenu Rzeszy zob. E. Büntz, *Die mittelalterliche Pfarrei. Ausgewählte Studien zum 13.–16. Jahrhundert*, Tübingen 2017, s. 3–76.

³ Przegląd badań zob. M. Derwich, *Klasztor a miasto w średniowieczu w historiografii europejskiej. Próba podsumowania* [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole 2000, s. 21–50.

⁴ Wyniki nowszych badań odnośnie do życia religijnego w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Gdańsku do połowy XVI w. przedstawił ostatnio syntetycznie S. Kościelak, *Religion in Gdańsk in the Middle Ages and early modern Times. From St. Adalbert's mission to the Reformation victory* [w:] *New Studies in Medieval and Renaissance Poland and Prussia. The impact of Gdańsk*, ed. B. Możejko, London–New York 2017, s. 87–101.

zniszczeniu powstały w XIV w., już z inicjatywy i pod kontrolą zakonu krzyżackiego, kolejno trzy ośrodki miejskie: Główne Miasto Gdańsk, Stare Miasto Gdańsk i Młode Miasto Gdańsk. W ich ramach znalazły się już istniejące i powstawały nowe kościoły parafialne i filialne, kaplice szpitalne oraz kościoły klasztorne⁵. Wszystkie wspomniane obiekty wchodzą w zakres zainteresowania topografią sakralną omawianego kompleksu osadniczego w średniowieczu⁶.

Rozproszone informacje na temat powstawania i funkcjonowania tych obiektów (instytucji) odnajdujemy oczywiście w dotychczasowej literaturze przedmiotu, zazwyczaj jednak tworzonej z punktu widzenia opisu dziejów konkretnego kościoła i różnych aspektów jego obecności w przestrzeni miejskiej, względnie też szeroko rozumianego oddziaływania na nią, jak ma to miejsce w klasycznym ujęciu Theodora Hirscha odnośnie do kościoła Mariackiego w Gdańsku⁷. Dysponujemy oczywiście także pracami poświęconymi innym obiektom, by przywołać tu studium Paula Schmidta na temat franciszkańskiego kościoła Trójcy Świętej i Otto Fuhsta dotyczące kościoła św. Barbary⁸. Przykłady takie można by jeszcze mnożyć⁹. Ważnym dokonaniem jest także omówienie poszczególnych obiektów sakralnych w ramach całościowego ujęcia historii miasta autorstwa Paula Simsona, który szeroko uwzględniał to zagadnienie szczególnie w pierwszym tomie swojej pracy (do 1517 r.)¹⁰. Pewne nowe dane przyniosło również studium Ericha Keysera

⁵ Podstawowe dane na temat tych instytucji zestawiono w tab. 1. *Kaplice i ołtarze w kościołach kompleksu osadniczego Gdańska w średniowieczu*.

⁶ Uwagi na temat wpływu zakonu krzyżackiego na kierunek rozwoju urbanistycznego kompleksu osadniczego Gdańska z szerokim uwzględnieniem topografii sakralnej sformułował U. Arnold, *Zakon Niemiecki a rozwój urbanistyczny Gdańska [w:] Tożsamość miejsca i ludzi. Gdańszczenie i ich miasto w perspektywie historyczno-socjologicznej*, red. M. Dymnicka, Z. Opacki, Warszawa 2003, s. 55–59.

⁷ T. Hirsch, *Die Ober-Pfarrkirche von S. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und in ihrer Beziehung zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt*, Th. I., Danzig 1843, ss. 464 + (50); Th. II., Lieferung 1–4, 1845–1847, s. 281.

⁸ P. Schmidt, *Die St. Trinitatis=Kirche zu Danzig nach Vergangenheit und Gegenwart*, Danzig 1901; O. Fuhst, *Die St. Barbarakirche zu Danzig und ihre Geschichte*, Danzig 1889.

⁹ Zestawienie szczegółowej literatury dotyczącej poszczególnych obiektów sakralnych w Gdańsku zawiera bibliografia zebrana w *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 5: *Bibliografia Gdańska*, oprac. J. Kucharski, P. Szafran, Sopot 1997, s. 113–155, 303–314, 484–491, 704–722.

¹⁰ P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 1: *Von den Anfängen bis 1517*, Danzig 1913, według indeksu.

poświęcone historii rozwoju przestrzennego Gdańska¹¹. Niestety, tylko w niewielkim stopniu można to powiedzieć o nowszej i znacznie obszerniejszej pracy zbiorowej pod redakcją Edmunda Cieślaka. W ramach dwóch pierwszych tomów *Historii Gdańska*¹² problem topografii sakralnej i funkcjonowania poszczególnych instytucji w większości nie wychodzi właściwie poza ustalenia T. Hirscha i P. Simsona, a w wielu aspektach stanowi wręcz pewien regres¹³. Stan ten zapewne wynika nie tyle z założeń, jakie przyjęto, tworząc tę syntezę w ramach dominującego ówczesnie w kraju paradygmatu badań historycznych, ale przede wszystkim jest odbiciem niewielkiego dorobku analitycznego powojennych studiów odnośnie do tych zagadnień. Na tym tle pewien przełom stanowią badania dopiero ostatniego ćwierćwiecza. Szczególne miejsce zajmuje w ich ramach praca Piotra Olińskiego poświęcona fundacjom mieszczańskim w miastach pruskich w okresie średniowiecza, w której autor szeroko omówił obiekty funkcjonujące w kompleksie osadniczym Gdańska¹⁴. Podejmowano także problem organizacji i funkcjonowania szpitali miejskich w średniowieczu (w kilku pracach Adam Szarszewski¹⁵, a ostatnio także Wiesław Długokęcki¹⁶). Kształtowanie przestrzeni miejskiej Głównego Miasta

¹¹ E. Keyser, *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, hrsg. v. E. Bahr, Köln–Wien 1972, według indeksu.

¹² *Historia Gdańska. Tom I do roku 1454*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978; *Historia Gdańska. Tom II 1454–1655*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982.

¹³ Wyjątek stanowią właściwie jedynie uwagi K. Jasińskiego na temat najstarszych świątyń w mieście, zob. K. Jasiński, *Gdańsk w okresie samodzielności politycznej Pomorza Gdańskiego* [w:] *Historia Gdańska. Tom I...*, s. 276–282; dalsze prace tego autora: *idem*, *Z problematyki trzynastowiecznego Gdańska. Kościoły gdańskie*, „Zapiski Historyczne” 1974, t. 39/3, s. 37–66; *idem*, *Chronologia kościołów gdańskich w XII i XIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1985, t. 50/1, s. 69–82; *idem*, *Gdańska grupa kanonicka – karta z dziejów organizacji kościelnej średniowiecznego Gdańska* [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Gdańsk 1998, s. 72–83.

¹⁴ P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, s. 243–308, 400–427, 468–490, 533–543.

¹⁵ A. Szarszewski, *Patrocinia średniowiecznych szpitali gdańskich* [w:] *Kaci, święci, templariusze*, red. B. Śliwiński, Malbork 2008 („Studia z Dziejów Średniowiecza” nr 14), s. 327–398; A. Szarszewski, M. Zagierski, *Powstanie szpitali gdańskich a szpitalnictwo europejskie w średniowieczu*, „Forum Medycy Rodzinnej” 2010, t. 4, nr 6, s. 438–447.

¹⁶ W. Długokęcki, *Przyczynki do dziejów szpitali gdańskich w średniowieczu*, „Studia Historica Gedanensia” 2020, t. 11, s. 84–124.

Tabela 1. Kaplice i ołtarze w kościołach kompleksu osadniczego Gdańska w średniowieczu

| Obiekty | Liczba kaplic | Liczba ołtarzy | Liczba duchownych | Liczba zachowanych, średnio-wiecznych płyt nagrobnych |
|--|---------------|----------------|-------------------|---|
| Najświętszej Marii Panny | 30 | 16 | 118 | 43 |
| św. Jana | 1 | 13 | 22 | 13 |
| św. Katarzyny | . | 10 | 40 | 5 |
| śś. Piotra i Pawła | . | . | 8 | 5 |
| św. Bartłomieja | . | . | . | 1 |
| św. Barbary | . | . | 5 | . |
| dominikanów | 1 | . | 40 | 11 |
| franciszkanów | 1 | . | 40 | 5 |
| karmelitów | . | . | 30 | 1 |
| brygidek + pokutnic | 1 | . | 10 | 2 |
| kaplica za zamku krzyżackim | . | . | 4/6 | . |
| kaplice szpitalne (łącznie) | 8 | . | 29 | 1 |
| kaplica Rady Głównego Miasta Gdańska w ratuszu | 1 | . | . | . |

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w: *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski*, curavit S. Kujot, Toruni 1899, s. 516–517; R. Kubicki, *Zakoony mendykanckie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018, s. 272; P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie...*, s. 243–308, 400–427, 468–489, 533–543; T. Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015, s. 193–247.

Gdańska do początku XV w., w tym i położenie obiektów sakralnych, przedstawiła Zofia Maciakowska¹⁷. Z kolei obraz topografii sakralnej Młodego Miasta Gdańska dał Piotr Samól¹⁸. Ponadto przedstawiono w szerszym kontekście funkcjonowanie klasztorów mendykanckich w Prusach, w tym także w kompleksie osadniczym Gdańska¹⁹. Przygotowany do druku jest także, zaopatrzony w szczegółowe studia, atlas Gdańska powstały w ramach *Atlasu historycznego miast polskich*²⁰.

Źródła i kierunki badań nad topografią sakralną Gdańska w średniowieczu

Mimo to wiele kwestii wymaga wciąż właściwego opracowania analitycznego na podstawie źródeł zgromadzonych przede wszystkim w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku, wytworzonych zarówno samodzielnie w ramach działania tych instytucji, inwentarzy i rachunków kościołów i szpitali, jak i przez organy miejskie, w wypadku tych drugich odnotowanych w księgach wpisów, wykazach czynszowych, dokumentach i korespondencji, a także źródłach narracyjnych (kronikach miejskich)²¹. Niestety, stan

¹⁷ Z. Maciakowska, *Kształtowanie przestrzeni miejskiej Głównego Miasta w Gdańsku do początku XV wieku*, Gdańsk 2011 („Fontes Commentationesque ad Res Gestas Gedani et Pomeraniae”, t. 3), s. 22, 59–62, 86–94.

¹⁸ P. Samól, *Kościoty i szpitale w topografii Młodego Miasta Gdańska* [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprow w Gdańsku*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 65–90; *idem*, *Młode Miasto Gdańsk (1380–1455) i jego patrymonium*, Gdańsk 2018, s. 151–214.

¹⁹ R. Kubicki, *Zakony mendykanckie w Prusach Krzyżackich i Królewskich...*

²⁰ Atlas historyczny Gdańska, przygotowany przez interdyscyplinarny zespół, powstał pod kierunkiem prof. Wiesława Długockiego, zob. Z. Maciakowska, *Miasto późnośredniowieczne i nowożytne na przykładzie „Atlasu historycznego miast polskich – Gdańsk”*, „Studia GeoHistorica” 2015, nr 3, s. 219.

²¹ Wybrane dokumenty i przekazy kronikarskie opublikowali G. Löschin, *Beiträge zur Geschichte Danzigs und seiner Umgebung*, Erstes Heft, Danzig 1837; T. Hirsch, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien*, Th. I., Danzig 1843, Beilage I.–XV.; *Die Danziger Chroniken*, hrsg. v. T. Hirsch [w:] SRP, Bd. 4, Leipzig 1870, s. 299–800; *Fortsetzung der Danziger Chronik*, hrsg. von T. Hirsch [w:] SRP, Bd. 5, Leipzig 1874, s. 440–647; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 4: *Urkunden bis 1626*, Danzig 1918. Dokładne omówienie tych i innych edycji źródeł do dziejów średniowiecznego Gdańska zob. P. Oliński, *Quelleneditionen zur mittelalterlichen Geschichte Danzigs* [w:] *Quellenvielfalt und editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser,

ich zachowania nie jest zadowalający odnośnie do części z interesujących nas tu instytucji²². Źródła na temat funkcjonowania Kościoła w mieście znajdują się także w rękopisach zgromadzonych w zbiorach Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk²³, a przekazy dotyczące działań biskupów wrocławskich, szczególnie sądu biskupiego, odnośnie do mieszkańców Gdańska zgromadzono w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku²⁴. Ponadto ważne źródła do dziejów organizacji kościelnej średniowiecznego kompleksu osadniczego Gdańska, przede wszystkim do relacji poszczególnych instytucji z zakonem krzyżackim w XIV i pierwszej połowie XV w., znajdują się w Tajnym Archiwum Państwowym Pruskich Dóbr Kultury w Berlinie Dahlem (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem), gdzie jest przechowywane dawne archiwum zakonu krzyżackiego²⁵.

J. Tandecki, Toruń 2003, s. 153–168. W późniejszym czasie opublikowano jeszcze: *Księgi Młodego Miasta Gdańsk 1400–1455 [1458–1459]*, wyd. K. Kopiński, P. Oliński, Fontes TNT 2008, nr 100; *Najstarsze księgi kalmarskie Głównego Miasta Gdańska z XIV–XV wieku*, wyd. M. Grulkowski, Warszawa 2016; *Księgi matoletnich Głównego Miasta Gdańska z XV wieku*, wyd. M. Grulkowski, Warszawa 2017. Ważne informacje do dziejów organizacji życia kościelnego w średniowiecznym Gdańsku przynosi także źródło spisane już w okresie nowożytnym, zob. *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das »Historische Kirchen Register« von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung / Kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku. »Historisches Kirchen Register« Eberharda Böttichera (1616). Transkrypcja i analiza*, bearb. / oprac. Ch. Hermann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien 2013 („Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz”, Bd. 67).

²² Na ten temat zob. *Archiwum miasta Gdańska. Przewodnik po zespołach, 1253–1945*, oprac. T. Węsierska-Biernatowa, J. Czaplicka, M. Sławoszevska, Warszawa 1970, s. 21–22, 24–25, 31, 36–38, 40–42, 47–48, 60–62, 67–68, 71–73, 78–83. Informacje na temat strat wojennych zawiera przewodnik archiwalny *Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, oprac. Cz. Biernat, Warszawa–Łódź 1992, s. 229–271, 461.

²³ Przewodnikami po nich są kolejne tomy drukowanych katalogów rękopisów biblioteki, zob. *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, Tl. 1–3., bearb. v. O. Günther, Danzig 1892–1909 („Katalog der Danziger Stadtbibliothek”, Tl. 1–3.); *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, bearb. v. O. Günther, Danzig 1921 („Katalog der Danziger Stadtbibliothek”, Tl. 5.).

²⁴ Archiwum Diecezjalne we Wrocławku, Archiwum Biskupie, 1 (107), 2 (19), 3 (20), Acta episcopalia. Częściowa edycja tych źródeł, zawierająca akta oficjalów pomorskich zob. *Acta iudicii ecclesiastici Gedanensis [w:] Acta Capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908, s. 365–380.

²⁵ Przewodnikiem po tych źródłach jest regestariusz dokumentów i listów dawnego archiwum zakonu, zob. *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae theutonicorum 1198–1525*, bearb. v. E. Joachim, hrsg. v. W. Hubatsch, Pars I–II, Register, Göttingen 1948–1973, według indeksu.

W wypadku niektórych obiektów zaginione w ostatniej wojnie przekazy częściowo zastępują ich omówienia zawarte w powstałych wcześniej opracowaniach, czego najlepszym przykładem jest studium Richarda Stachnika na temat klasztoru i kościoła zakonu Najświętszego Zbawiciela św. Brygidy w Gdańsku²⁶. Przy czym obok ujęć szczegółowych, dotyczących konkretnych instytucji, jest potrzebne także ujęcie dynamiczne, korelacja pomiędzy powstawaniem tych instytucji a rozwojem potencjału osadniczego ośrodka miejskiego, a także przemianami w religijności późnego średniowiecza (między innymi fundacje ołtarzy i wikarii, działalność bractw religijnych czy umowy przyjęcia do udziału w dobrach duchowych klasztorów)²⁷.

W wypadku kościołów parafialnych i filialnych, z uwzględnieniem zmian w sieci parafialnej miasta w drugiej połowie XV w., badania powinny objąć fundacje i funkcjonowanie poszczególnych kaplic i ołtarzy, a więc obiektów stanowiących przedmiot zainteresowania także historyków sztuki, by wymienić klasyczne studium Willego Drosta²⁸, pracę Adama S. Labudy²⁹ i ostatnie badania Andrzeja Wozińskiego odnośnie do kościoła Mariackiego³⁰. Pod uwagę należy wziąć również korporacyjne i prywatne fundacje wikarii³¹ czy opracowane ostatnio przez Tadeusza Jurkowlanica inskrypcje na średniowiecznych płytach nagrobnych³². W tym kontekście warto też przywołać uwagę Hartmuta Boockmanna, wskazującego na daleko posunięty proces „prywatyzacji” przestrzeni kościołów parafialnych, dokonujący się w późnym średniowieczu

²⁶ R. Stachnik, *St. Brigitten Danzig. Geschichte des Brigittinnenklosters und der St. Brigitttenkirche in Danzig*, Danzig 1940.

²⁷ Problem ten podejmował już częściowo, choć w innym ujęciu, P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich...*, s. 243–308.

²⁸ W. Drost, *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. 1: *St. Johann*; Bd. 2: *St. Katharinen*; Bd. 3: *St. Nikolai, St. Joseph, Königl. Kapelle, Hl. Leichnam, St. Salvator*; Bd. 4: *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschatze*; Bd. 5: *St. Trinitatis, St. Peter und Paul, St. Bartholomäi, St. Barbara, St. Elisabeth, Hl. Geist, Engl. Kapelle, St. Brigitten*, bearb. v. F. Swoboda, Stuttgart 1957–1972 („Bau- und Kunstdenkmäler des deutschen Ostens”, Reihe A, Bd. 1–5).

²⁹ A.S. Labuda, *Malarstwo tablicowe w Gdańsku w 2 poł. XV w.*, Warszawa 1979.

³⁰ A. Woziński, *Średniowieczne nastawy ołtarzowe, malarstwo i rzeźba w kościele Mariackim w Gdańsku* [w:] *Kościół Mariacki w Gdańsku: malarstwo i rzeźba*, red. J. Friedrich, Gdańsk–Toruń 2019, s. 19–65.

³¹ P. Simson, *Kleine Beiträge zur Danziger Geschichte des 15. Jahrhunderts aus einer Berliner Handschrift*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1970, Jg. 6, Nr. 3, s. 44–45.

³² T. Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne...*, s. 193–247.

poprzez intensyfikację form pobożności korporacyjnej, realizowanej w przestrzeni kościoła nie przed głównym ołtarzem, ale w ramach położonych w bocznych nawach kaplic lub ołtarzy, należących do danej wspólnoty zawodowej, bractwa dewocyjnego, względnie należących do grup rządzących (rady miejskiej) i bogatych osób prywatnych³³. W związku z tym pojawiają się pytania o pozycję społeczną dysponentów poszczególnych kaplic i ołtarzy, ewentualną korelację pomiędzy ich lokalizacją w przestrzeni miasta a miejscem zamieszkania przedstawicieli danej grupy zawodowej. Kwestia postrzegania przestrzeni sakralnej miasta przez jego mieszkańców, gradacja prestiżu poszczególnych lokalizacji w ramach przestrzeni całego miasta, rozmieszczenia poszczególnych kościołów, a także ołtarzy w obrębie konkretnej świątyni³⁴. Uwzględnienia wymagają także badania odnośnie do wezwań kościołów parafialnych oraz patrociniów poszczególnych kaplic i ołtarzy³⁵.

Powyższe uwagi dotyczą także w pewnym stopniu świątyń klasztornych, choć w ich wypadku należy odmiennie traktować te należące do zgromadzeń mendykanckich i kontemplacyjnych (brygidki) czy też obecny do połowy XV w. konwent zakonu krzyżackiego, który dysponował w tym czasie nie tylko własnym klasztorem – zamkiem konwentualnym i znajdującą się tam kaplicą – ale także kontrolował szpital i kościół św. Elżbiety, a ponadto posiadał prawo użytkowania kaplicy w kościele dominikanów³⁶. W tym kontekście pojawia się

³³ H. Boockmann, *Bürgerkirchen im späteren Mittelalter* [w:] *Antrittsvorlesung 3. November 1992*, hrsg. v. M. Dürkop (*Humboldt-Universität zu Berlin Fachbereich Philosophie und Geschichtswissenschaften Institut für Geschichtswissenschaften*), Berlin 1994, s. 6–7.

³⁴ R. Czaja, *Grupy rządzące w miastach nadbałtyckich w średniowieczu*, RTNT 2008, R. 93, z. 1, s. 78–80, 101–103.

³⁵ Ogólnie na ten temat zob. W. Rozykowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 90–188.

³⁶ B. Jähnig, *Inventar und Zinsen des Marienaltars im Deutschordenshaus Danzig 1445*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1985, Bd. 34, Nr. 3, s. 379–384; B. Jähnig, *Der Danziger Deutschordenskonvent in der Mitte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Personengeschichte des Deutschen Ordens* [w:] *idem, Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge zum 70. Geburtstag am 7. Oktober 2011*, hrsg. v. H.-J. Kämpfert, B. Kämpfert, Münster 2011, s. 246–286 (wyd. 1, 1985); T. Torbus, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998 („Schriften des Bundesinstitut für ostdeutsche Kultur und Geschichte”, Bd. 11), s. 197–204, 379–386; B. Możejko, *Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446* [w:] *Krzyżacy, szpitalnicy, kondotierzy*, red. B. Śliwiński,

także problem wewnętrznej periodyzacji omawianych procesów, związanych z likwidacją konwentu krzyżackiego w 1454 r. i przejęciem przez radę miasta nadzoru nad szpitalem św. Elżbiety, a także wprowadzeniem nowego podziału parafialnego przestrzeni miasta, dokonanego przez biskupa włocławskiego w 1456 r.

W wypadku Głównego Miasta Gdańska nasuwają się więc następujące cezury: lata 1342–1454/1456 i 1454/1456–1525. W wypadku kościołów należących do wspólnot mendykanckich obok fundacji kaplic, ołtarzy czy też pochówku w przestrzeni kościoła, a nawet klasztoru, mamy także do czynienia z bractwami modlitelnymi, przyjęciem do udziału w dobrach duchowych danego klasztoru czy też całego zakonu, jakie oferowano zarówno osobom indywidualnym, jak i korporacjom zawodowym, a nawet mieszkańcom wsi i okolicznemu rycerstwu (potwierdzone w wypadku franciszkanów). Ważne jest także wzajemne oddziaływanie na siebie tych instytucji w przestrzeni miasta, wyrażające się nie tylko w ich lokalizacji, ale również pewnej wzajemnej konkurencji o wiernych. Tu miernikiem osiągniętego sukcesu i skupienia silnego zaplecza społecznego były, obok zachowanych tylko częściowo danych o legatach testamentowych³⁷, przede wszystkim prowadzone w tym czasie wielkie inwestycje budowlane, które zaowocowały wzniesieniem kompleksów klasztornych i wielkich kościołów halowych przez dominikanów i franciszkanów, co nie udało się karmelitom, zmuszonym okolicznościami zewnętrznymi do zmiany w drugiej połowie XV w. lokalizacji klasztoru i kościoła z terenu zlikwidowanego Młodego Miasta w obręb Starego Miasta³⁸. Zakony te sprawowały także

Malbork 2006 („*Studia z Dziejów Średniowiecza*”, nr 12), s. 192–196; W. Długokęcki, *Uwagi o zamku krzyżackim w Gdańsku. Na marginesie pracy Beaty Możejko „Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446”*, RG 2009–2010 (wyd. 2011), t. 69–70, s. 179–193; S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komtureckie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012, s. 183–184, 305–306, 339, 396–397.

³⁷ B. Możejko, *Rozrachunek z życiem doczesnym. Gdańskie testamenty mieszczańskie z XV i początku XVI wieku*, Gdańsk 2010; W. Długokęcki, *W sprawie późnośredniowiecznych testamentów gdańskich*, ZH 2011, t. 76, nr 3, s. 115–139; P. Łozowski, *O pożytkach z kwantyfikacji w badaniach nad średniowiecznymi testamentami. Uwagi o pracy Beaty Możejko „Rozrachunek z życiem doczesnym. Gdańskie testamenty mieszczańskie z XV i początku XVI wieku”*, „*Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*” 2012, t. 72, s. 227–236.

³⁸ Graficzne porównanie rozmiarów kościołów Gdańsk w stosunku do bazyliki św. Piotra w Rzymie zob. J.C. Schultz, *Danzig und seine Bauwerke*, 2. Ausgabe, Darmstadt 1969, nr 15, s. 39.

nadzór i opiekę duszpasterską nad domami należącymi do beginiek, a karmelici nawet mieli niewielką własną wspólnotę zakonu żeńskiego, dysponującą odrębnymi budynkami, która prawdopodobnie działała jednak w sposób zbliżony do domów beginiek podlegających dominikanom³⁹. Ponadto przy klasztorze brygidek istniała w XV w., dążąca do usamodzielnienia, wspólnota pokutnic⁴⁰.

Fundacje wikarii przy kaplicach i ołtarzach dotyczą także działających w mieście szpitali, które obok opieki, zapewniały swoim pensjonariuszom również udział w życiu religijnym. W tym kontekście ważne były indywidualne umowy zawierane z prebendarzami, określające zasady ich pobytu w szpitalach, a także fundacje dotyczące ołtarzy i wyposażenia kaplic⁴¹. Problem stosunku do prebendariuszy wykupujących sobie prawo dożywocia w szpitalach to także fragment szerszego zagadnienia – funkcji społecznej szpitali, przemian zachodzących w mentalności mieszkańców w późnym średniowieczu i znaczenia czynnika ekonomicznego w funkcjonowaniu tych instytucji. Wiąże się z tym także zmiany w postrzeganiu przez mieszczaństwo zjawiska ubóstwa i problemu regulacji zasad obecności w przestrzeni miasta biedoty i żebraków poprzez dążenia władz do poddania ich ścisłej kontroli. Tu pojawia się także kwestia funkcjonowania cmentarzy kościelnych i prawa do zbiórki datków od wiernych, także przez miejskich żebraków.

Obok samych instytucji równie ważnym zagadnieniem jest rola duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego, jego związku z lokalną społecznością, w tym powiązań rodzinnych z mieszkańcami miasta. Szczególnie w wypadku licznego zastępu altarzystów obsługujących przede wszystkim poszczególne kościoły parafialne w średniowieczu. Wewnętrzne podziały i hierarchia w grupie kleru. W tym zakresie odnośnie do niższego duchowieństwa miejskiego ważna będzie publikacja książki Marcina Sumowskiego⁴².

³⁹ B. Możejko, D. Kaczor, B. Śliwiński, *Zarys dziejów klasztoru dominikańskiego w Gdańsku od średniowiecza do czasów nowożytnych (1226/1227–1835)*, „Archeologia Gdańska” 2006, t. 1, s. 169–170; R. Kubicki, *Zakony mendykanckie w Prusach Krzyżackich i Królewskich...*, s. 275–279.

⁴⁰ R. Stachnik, *St. Brigitten Danzig...*, s. 37.

⁴¹ W. Długokęcki, *Przyczynki do dziejów szpitali...*, s. 86–121.

⁴² Praca przygotowana na podstawie pracy doktorskiej, zob. M. Sumowski, *Clerus et cives. Niższe duchowieństwo w miejskiej przestrzeni społecznej późnośredniowiecznych Prus*, Toruń 2018, mps, ss. 479.

Do przestrzeni sakralnej miasta należą oczywiście także fundacje kontrolowane przez najbogatszych mieszczan i te należące do elity władzy, w tym i kaplica usytuowana wewnątrz ratusza Głównego Miasta Gdańska. W tym kontekście uwzględnić trzeba problem ekskluzywnych form wspólnotowej dewocji⁴³. Odrębnym zagadnieniem jest wpływ przemian w religijności późnego średniowiecza – pogłębionej religijności osobistej w nurcie *devotio moderna* – na przestrzeń sakralną miasta⁴⁴, a także znaczenie poszczególnych kościołów i usytuowanych w ich obrębie kaplic i ołtarzy, poświęconych określonym patronom.

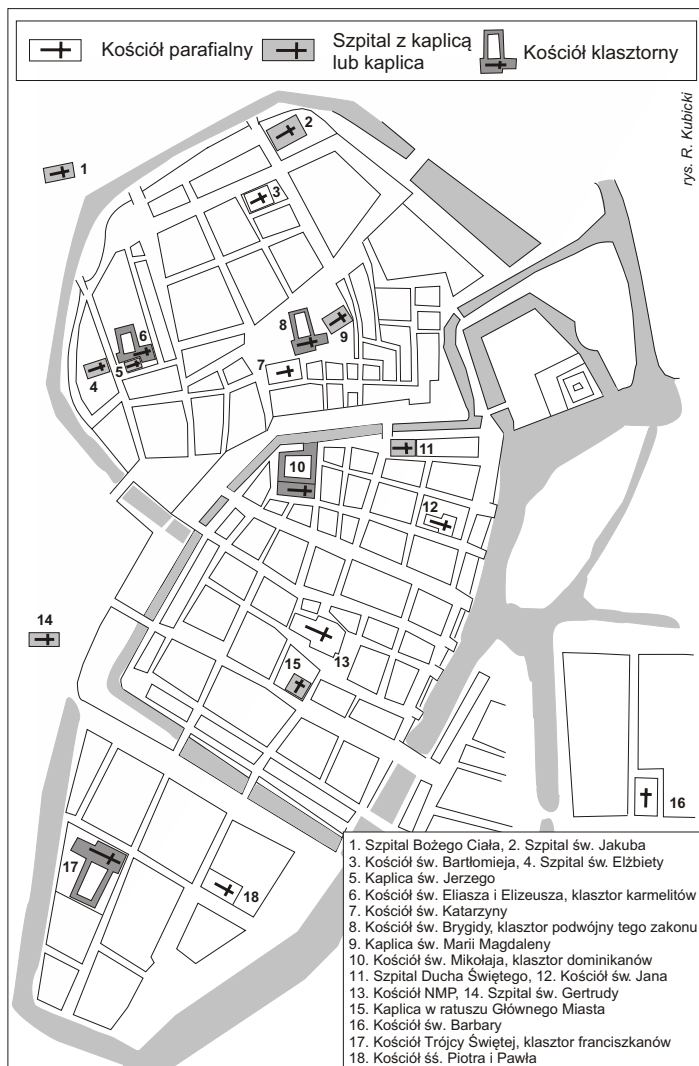
Teoretycznie poza przestrzeń miejską wykraczają natomiast zagadnienia dotyczące związków mieszczan z instytucjami sakralnymi zlokalizowanymi w innych ośrodkach, o czym zaświadcza liczne fundacje i zapisy testamentowe przede wszystkim na rzecz klasztorów funkcjonujących w Prusach Królewskich, w wypadku Gdańska szczególnie związki z klasztorami kartuzów w Raju Maryi (obecnie Kartuzy) i Darłowie, odnotowane w tamtejszych księgach benefaktorów⁴⁵. Podobnie jak i udział gdańszczyzan w pielgrzymkach do różnych ośrodków religijnych w Europie⁴⁶. Ich uwzględnienie

⁴³ R. Czaja, *Korporative Formen der Religiosität des Patriziats in den preussischen Großstädten*, „Quaestiones Medii Aevi Novae” 1997, vol. 2, s. 107–120; R. Czaja, *Grupy rządzące w miastach...*, s. 78–85, 101–105.

⁴⁴ M. Jakubek-Raczkowska, *Tu ergo flecte genua tua. Sztuka a praktyka religijna świeckich w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego do połowy XV wieku*, Pelplin 2014, s. 286–301.

⁴⁵ P. Oliński, *Kontakty kartuzów z Raju Maryi z mieszczaństwem gdańskim w średniowieczu* [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, wyd. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 123–134; *idem*, *Kobiety z Prus Królewskich jako benefaktorki klasztorów w II połowie XV i w początkach XVI w.* [w:] *Kobiety w Prusach Królewskich*, red. W. Zawadzki, Pelplin 2020, s. 28–33.

⁴⁶ B. Możejko, *Materiał źródłowy z Gdańska do dziejów późnośredniowiecznych pielgrzymek – rekoncesans badawczy* [w:] *Pielgrzymi, pogrobowcy, prebendarze*, red. B. Sliwiński, Malbork 2009 („Studia z Dziejów Średniowiecza”, nr 15), s. 107–130; *eadem*, *Spätmittelalterliche Wallfahrten im Licht Danziger Quellen* [w:] *Wallfahrer aus dem Osten. Mittelalterliche Pilgerzeichen zwischen Ostsee, Donau und Seine: Beiträge der Tagung Perspektiven der europäischen Pilgerzeichenforschung 21. bis 24. April 2010 in Prag*, hrsg. v. H. Kühne, L. Lambacher, J. Hrdina, Frankfurt am Main 2013, s. 69–80; H. Paner, *Średniowieczne świadectwa kultu maryjnego. Pamiętki pielgrzymie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*, Gdańsk 2013 („Fontes Commentationesque ad Res Gestas Gedani et Pomeraniae”, t. 4); *idem*, *Gdańsk na pielgrzymkowych szlakach średniowiecznej Europy*, Gdańsk 2016.



Mapa 1. Topografia sakralna Gdańska około 1500 r.

wyda się jednak niezbędne, aby poznać całą złożoność i kontekst relacji mieszczan z niezwykle różnorodnymi instytucjami sakralnymi, nieograniczającymi się szczególnie w wypadku elit miejskich do samego Gdańska.

Podsumowanie

W rezultacie tak zaprojektowane studia powinny przyczynić się do uzyskania pełniejszego obrazu historii społecznej Gdańska w późnym średniowieczu, ze szczególnym uwzględnieniem funkcjonujących instytucji kościelnych, składających się nie tylko na topografię sakralną w sensie instytucjonalnym, ale także sieci powiązań społecznych różnych warstw jego ludności, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym (korporacyjnym). Rozumiana w ten sposób rekonstrukcja topografii sakralnej średniowiecznego Gdańska powinna uwzględniać rozwój przestrzenny i przemiany społeczne w mieście w perspektywie tworzenia struktur sakralnych, a więc rozwoju instytucjonalnego i form życia religijnego jego społeczności w średniowieczu.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Archiwum Biskupie, Acta episcopalia, sygn. 1 (107), 2 (19), 3 (20).

Źródła drukowane

Acta iudicii ecclesiastici Gedanensis [w:] *Acta Capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908, s. 365–380.

Chronik der Marienkirche in Danzig. Das »Historische Kirchen Register« von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung / Kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku. »Historisches Kirchen Register« Eberharda Böttichera (1616). Transkrypcja i analiza, bearb. / oprac. Ch. Hermann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien 2013 („Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz”, Bd. 67).

Die Danziger Chroniken, hrsg. v T. Hirsch [w:] *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Bd. 4, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1870, s. 299–800.

Fortsetzung der Danziger Chronik, hrsg. v. T. Hirsch [w:] *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit*

- bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Bd. 5, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, Leipzig 1874, s. 440–647.
- Jähnig B., *Inventar und Zinsen des Marienaltars im Deutschordenshaus Danzig 1445*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1985, Bd. 34, Nr. 3, s. 379–384.
- Księgi małoletnich Głównego Miasta Gdańska z XV wieku*, wyd. M. Grulkowski, Warszawa 2017.
- Księgi Młodego Miasta Gdańsk 1400–1455 [1458–1459]*, wyd. K. Kopiński, P. Oliński, Fontes TNT 2008, nr 100.
- Najstarsze księgi kalmarskie Głównego Miasta Gdańska z XIV–XV wieku*, wyd. M. Grulkowski, Warszawa 2016.
- Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae theutonicorum 1198–1525*, bearb. v. E. Joachim, hrsg. v. W. Hubatsch, Pars I–II, Register, Göttingen 1948–1973.
- Simson P., *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 4: *Urkunden bis 1626*, Danzig 1918.
- Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski, curavit S. Kujot*, Toruni 1899.

Literatura przedmiotu

- Archiwum miasta Gdańska. Przewodnik po zespołach, 1253–1945*, oprac. T. Węsierska-Biernatowa, J. Czaplicka, M. Sławoszevska, Warszawa 1970.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, oprac. Cz. Biernat, Warszawa–Łódź 1992.
- Arnold U., *Zakon niemiecki a rozwój urbanistyczny Gdańska* [w:] *Tożsamość miejsca i ludzi. Gdańszczanie i ich miasto w perspektywie historyczno-socjologicznej*, red. M. Dymnicka, Z. Opacki, Warszawa 2003, s. 51–64.
- Boockmann H., *Bürgerkirchen im späteren Mittelalter* [w:] *Antrittsvorlesung 3. November 1992*, hrsg. v. M. Dürkop (Humboldt-Universität zu Berlin Fachbereich Philosophie und Geschichtswissenschaften Institut für Geschichtswissenschaften), Berlin 1994.
- Bünz E., *Die mittelalterliche Pfarrei. Ausgewählte Studien zum 13.–16. Jahrhundert*, Tübingen 2017, s. 3–76.
- Czaja R., *Grupy rządzące w miastach nadbałtyckich w średniowieczu*, RTNT 2008, R. 93, z. 1.
- Czaja R., *Korporative Formen der Religiosität des Patriziats in den preußischen Großstädten*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae” 1997, vol. 2, s. 107–120.

- Derwich M., *Klasztor a miasto średniowieczu w historiografii europejskiej. Próba podsumowania* [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole 2000, s. 21–50.
- Długokęcki W., *Przyczynki do dziejów szpitali gdańskich w średniowieczu*, „*Studia Historica Gedanensia*” 2020, t. 11, s. 84–124.
- Długokęcki W., *Uwagi o zamku krzyżackim w Gdańsku. Na marginesie pracy Beaty Możejko „Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446”*, RG 2009–2010 (wyd. 2011), t. 69–70, s. 179–193.
- Długokęcki W., *W sprawie późnośredniowiecznych testamentów Gdańskich*, „*Zapiski Historyczne*” 2011, t. 76, nr 3, s. 115–139.
- Drost W., *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. 1: *St. Johann*; Bd. 2: *St. Katharinen*; Bd. 3: *St. Nikolai, St. Joseph, Königl. Kapelle, Hl. Leichnam, St. Salvator*; Bd. 4: *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschatze*; Bd. 5: *St. Trinitatis, St. Peter und Paul, St. Bartholomäi, St. Barbara, St. Elisabeth, Hl. Geist, Engl. Kapelle, St. Brigitten*, bearb. v. F. Swoboda, Stuttgart 1957–1972 („*Bau- und Kunstdenkmäler des deutschen Ostens*”, Reihe A, Bd. 1–5).
- Fuhst O., *Die St. Barbarakirche zu Danzig und ihre Geschichte*, Danzig 1889.
- Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, bearb. v. O. Günther, Danzig 1921 („*Katalog der Danziger Stadtbibliothek*”, Tl. 5.).
- Hirsch T., *Die Ober-Pfarrkirche von S. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und in ihrer Beziehung zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt*, Tl. 1–2., Danzig 1843–1847.
- Historia Gdańska. Tom I do roku 1454*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978.
- Historia Gdańska. Tom II 1454–1655*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982.
- Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 5: *Bibliografia Gdańska*, oprac. J. Kucharski, P. Szafran, Sopot 1997.
- Jähnig B., *Der Danziger Deutschordenskonvent in der Mitte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Personengeschichte des Deutschen Ordens* [w:] B. Jähnig, *Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge zum 70. Geburtstag am 7. Oktober 2011*, hrsg. v. H.-J. Kämpfert, B. Kämpfert, Münster 2011, s. 246–286.
- Jakubek-Raczkowska M., *Tu ergo flecte genua tua. Sztuka a praktyka religijna świeckich w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego do połowy XV wieku*, Pelplin 2014.

- Jasiński K., *Chronologia kościołów gdańskich w XII i XIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1985, t. 50/1, s. 69–82.
- Jasiński K., *Gdańsk w okresie samodzielności politycznej Pomorza Gdańskiego* [w:] *Historia Gdańska. Tom I do roku 1454*, red. K. Jasiński, Gdańsk 1978, s. 276–282.
- Jasiński K., *Gdańska grupa kanonicka – karta z dziejów organizacji kościelnej średniowiecznego Gdańska* [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Gdańsk 1998, s. 72–83.
- Jasiński K., *Z problematyki trzynastowiecznego Gdańska. Kościoły gdańskie*, „Zapiski Historyczne” 1974, t. 39/3, s. 37–66.
- Jóźwiak S., Trupinda J., *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012.
- Jurkowlanec T., *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015.
- Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, Tl. 1–3., bearb. v. O. Günther, („Katalog der Danziger Stadtbibliothek”, Tl. 1–3.), Danzig 1892–1909.
- Keyser E., *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, hrsg. v. E. Bahr, Köln–Wien 1972.
- Kościelak S., *Religion in Gdańsk in the Middle Ages and early modern Times. From St. Adalbert’s mission to the Reformation victory* [w:] *New Studies in Medieval and Renaissance Poland and Prussia. The impact of Gdańsk*, ed. B. Możejko, London–New York 2017, s. 87–101.
- Kubicki R., *Zakony mendikańskie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018.
- Labuda A.S., *Malarstwo tablicowe w Gdańsku w 2 poł. XV w.*, Warszawa 1979.
- Löschin G., *Beiträge zur Geschichte Danzigs und seiner Umgebung*, Erstes Heft, Danzig 1837.
- Łozowski P., *O pożytkach z kwantyfikacji w badaniach nad średniowiecznymi testamentami. Uwagi o pracy Beaty Możejko „Rozrachunek z życiem doczesnym. Gdańskie testamenty mieszczańskie z XV i początku XVI wieku”*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2012, t. 72, s. 227–236.
- Maciakowska Z., *Kształtowanie przestrzeni miejskiej Głównego Miasta w Gdańsku do początku XV wieku*, Gdańsk 2011 („Fontes Commentationesque ad Res Gestas Gedani et Pomeraniae”, t. 3).

- Maciakowska Z., *Miasto późnośredniowieczne i nowożytnie na przykładzie „Atlasu historycznego miast polskich – Gdańsk”*, „Studia GeoHistorica” 2015, nr 3, s. 219–235.
- Manikowska H., *Religijność miejska [w:] Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 11–34.
- Możejko B., Kaczor D., Śliwiński B., *Zarys dziejów klasztoru dominikańskiego w Gdańsku od średniowiecza do czasów nowożytnych (1226/1227–1835)*, „Archeologia Gdańska” 2006, t. 1, s. 137–214.
- Możejko B., *Materiał źródłowy z Gdańska do dziejów późnośredniowiecznych pielgrzymek – rekonesans badawczy [w:] Pielgrzymi, pogrobowcy, prebendarze*, red. B. Śliwiński, Malbork 2009 („Studia z Dziejów Średniowiecza”, nr 15), s. 107–130.
- Możejko B., *Rozrachunek z życiem doczesnym. Gdańskie testamenty mieszczańskie z XV i początku XVI wieku*, Gdańsk 2010.
- Możejko B., *Spätmittelalterliche Wallfahrten im Licht Danziger Quellen [w:] Wallfahrer aus dem Osten. Mittelalterliche Pilgerzeichen zwischen Ostsee, Donau und Seine: Beiträge der Tagung Perspektiven der europäischen Pilgerzeichenforschung 21. bis 24. April 2010 in Prag*, hrsg. v. H. Kühne, L. Lambacher, J. Hrdina, Frankfurt am Main 2013, s. 69–80.
- Możejko B., *Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446 [w:] Krzyżacy, szpitalnicy, kondotierzy*, red. B. Śliwiński, Malbork 2006 („Studia z Dziejów Średniowiecza”, nr 12), s. 115–200.
- Oliński P., *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008.
- Oliński P., *Kobiety z Prus Królewskich jako benefaktorki klasztorów w II połowie XV i w początkach XVI w. [w:] Kobiety w Prusach Królewskich*, red. W. Zawadzki, Pelplin 2020, s. 25–38.
- Oliński P., *Kontakty kartuzów z Raju Maryi z mieszczaństwem gdańskim w średniowieczu [w:] Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, wyd. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 123–134.
- Oliński P., *Quelleneditionen zur mittelalterlichen Geschichte Danzigs [w:] Quellenvielfalt und editorische Methoden*, hrsg. v. M. Thumser, J. Tandecki, Toruń 2003, s. 153–168.
- Paner H., *Gdańsk na pielgrzymkowych szlakach średniowiecznej Europy*, Gdańsk 2016.

- Paner H., *Średniowieczne świadectwa kultu maryjnego. Pamiątki pielgrzymie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*, Gdańsk 2013 („Fontes Commentationesque ad Res Gestas Gedani et Pomeraniae”, t. 4).
- Rozynkowski W., *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006.
- Samól P., *Kościół i szpital w topografii Młodego Miasta Gdańska* [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprow w Gdańsku*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 65–90.
- Samól P., *Młode Miasto Gdańsk (1380–1455) i jego patrymonium*, Gdańsk 2018.
- Schmidt P., *Die St. Trinitatis=Kirche zu Danzig nach Vergangenheit und Gegenwart*, Danzig 1901.
- Schultz J.C., *Danzig und seine Bauwerke*, 2. Ausgabe, Darmstadt 1969.
- Simson P., *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 1: *Von den Anfängen bis 1517*, Danzig 1913.
- Simson P., *Kleine Beiträge zur Danziger Geschichte des 15. Jahrhunderts aus einer Berliner Handschrift*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1970, Jg. 6, Nr. 3, s. 44–45.
- Stachnik R., *St. Brigitten Danzig. Geschichte des Brigittinnenklosters und der St. Brigittenkirche in Danzig*, Danzig 1940.
- Szarszewski A., *Patrocinia średniowiecznych szpitali gdańskich* [w:] *Kaci, święci, templariusze*, red. B. Śliwiński, Malbork 2008 („Studia z Dziejów Średniowiecza”, nr 14), s. 327–398.
- Szarszewski A., Zagierski M., *Powstanie szpitali gdańskich a szpitalnictwo europejskie w średniowieczu*, „Forum Medycy Rodzinnej” 2010, t. 4, nr 6, s. 438–447.
- Torbus T., *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998 („Schriften des Bundesinstitut für ostdeutsche Kultur und Geschichte”, Bd. 11).
- Woziński A., *Średniowieczne nastawy ołtarzowe, malarstwo i rzeźba w kościele Mariackim w Gdańsku* [w:] *Kościół Mariacki w Gdańsku: malarstwo i rzeźba*, red. J. Friedrich, Gdańsk–Toruń 2019, s. 19–65.
- Zygnier L., *Die Pfarrei im mittelalterlichen Polen. Ein Forschungsüberblick* [w:] *Pfarreien im Mittelalter Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, hrsg. v. N. Kruppa unter Mitwirkung von L. Zygnier, Göttingen 2008, s. 67–82.

Zygner L., *Die Stadt und die Kirche. Die Kirchengeschichte in der Forschung zur mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadtgeschichten in Polen (Ein Forschungsüberblick)*, „Documenta Pragensia” 2013, vol. XXXII/2, s. 161–177.

Abstract

The Sacred Topography of Medieval Gdańsk as a Research Issue

One of the main aspects of space in the medieval town consisted of various kinds of sacred structures, above all, parish churches, but also churches belonging to religious houses and hospital chapels. Many spheres of the social life of the town centred on them, both in terms of community (corporate ones involving forms of collective religious experience within guilds and brotherhoods) and of individual experience (private piety). The article considers the issue in relation to the settlement complex of medieval Gdańsk, which initially was a city under Lübeck law, which after its destruction became three town centres successively established in the fourteenth century: the Gdańsk Main Town, the Gdańsk Old Town, and the Gdańsk Young Town. It is important to note that within them were pre-existing and newly built parish and sister churches, hospital chapels, and churches attached to religious houses. All such buildings are of interest in the sacred topography of the settlement complex in the Middle Ages. Detailed studies of this topic should contribute to a fuller picture of the social history of Gdańsk in the late Middle Ages with special reference to functioning church institutions, not only in an institutional sense, but also as a social network linking various social levels among its inhabitants, both individually and collectively.